Alman-Azərbaycan tarixi-mədəni əlaqələri

Alimlərin maraqlı faktoloji və statistik materiallarla zəngin tarixi əsaslı məruzələrinə əsasən, düşünmək olar ki, bütöv bir yüzillik ərzində koloniyada vyutenberqlilərin Azərbaycan torpağında yaşayışına dair salnamə böyük məsuliyyət və səliqə ilə aparılmışdır.

Nəsildən-nəslə koloniyada bütöv sülalələr yaranmışdı. Forerlər, Qummellər, Fottellerlər, Kunlar, Maurerlər, Qurlar, Kikemarlar, Friklər, Reytenbaxlar, Ştrasserlər, Tseyzerlər, Vuxrerlər və s. mühacirət həyatının təfərrüatları, əlamətləri, hadisələri, ağrı-acıları, sevincləri haqda bu salnamələr dildən-dilə, nəsildən-nəslə keçərək, ağır dözum sınaqlarından mətanətlə çıxmış, öz xalqının xeyirxah, nəcib və həyatsevər xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, milli adət-ənənələrinin yüksək mənəvi nüfuzunu təsdiqləmiş bu insanların həyatı barədə məlumatları özünə hopdurmuşdur. Üstündən yarım əsrdən də artıq bir vaxt keçəndən sonra belə həmin yubiley məruzəsinin yekun hissəsini həyəcansız oxumaq olmur: "... Qoy beləliklə ikinci yüzilliyə ümidlə, Allahın köməyilə alman koloniyalarının gələcək çiçəklənməsinə sarsılmaz inamla qədəm qoyaq!"

Nikbin ovqatlı Şults bilmirdi ki, bu şərəfli yubiley onun həmyerlilərinin əminamaqlıq epoxasına son qoyacaqdır. Onların həyatının məhvinə cəmisi 20 il qalırdı, ancaq bu qalan illəri də Sovet Hökümətinin ekstremist iqtisadi tədbirlərindən əziyyət çəkəcəkdilər. Onların dişlə-dırnaqla düzəltdikləri təsərrüfatlar müflis olacaq, xüsusi mülkiyyətləri məhv ediləcək, üzümlükləri, tarlaları, mal-heyvanları, bağ-bağatları, kolxoz və sovxozların mülkiyyətinə veriləcəkdi.

Almanların Qafqaza, xüsusən Azərbaycana olan marağı qədim zamanlardan məlumdur. Hələ II Yekaterinanın dövründə Xanlar rayonunda Simens qardaşları Gədəbəy və Daşkəsən filiz mədənlərini ələ keçirərək dağ-mədən sənayesini inkişaf etdiriblər. 1865-ci ildə "Qafqaz geologiyasının atası" sayılan fon German Abix Qafqazın geoloji xəritəsini tərtib edib. 1870-ci ildə Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar alman səhmdarı Benkendorf Abşeron neft mədənlərinin müəyyən hissəsinin sahibi idi. Həmin dövrdən almanların Azərbaycana axını başlanıb. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu vaxt ərazimizdə 6 alman koloniyası mövcud idi. Həmin koloniyalar aşağıdakılardır: Helenendorf koloniyası (Xanlar), burada 5 min əhali yaşayırdı; Annenfeld, Helenendorf, Georqsfeld Şamxorda (Şəmkir); Qrünfeld Qazax - Ağstafa zonasında; Lüksemburq Gürcüstanın indiki Bolnisi rayonunda yerləşirdi. Tovuz, Qazax, Daşkəsən (Dəstəfur) rayonlarında Vürtemberq krallığından köçən "Şvab" köçəriləri məskunlaşmışdılar.

Daşkəsən rayonu özünün dağ mə'dən yataqları ilə bu gün də tanınmaqdadır. Daşkəsən rayonunun girəcəyində keçdiyimiz körpü o dəqiqə adama alman səliqəsi ilə tikilini xatırladır. Əlbəttə bu həqiqətdə belədir. Daşkəsən özünün nadir tapıntıları ilə hələ 1819-cu illərdə tədqiqatçıları özünə cəlb etmişdir.

O vaxtkı Qafqaz dağ mədəni işlər müdiri Eyxvald belə söyləmişdir. "Elizavetpoldan təxminən 30 km aralıda Qoşqar çayı yaxınlığında yerləşən Daşkəsən dağında çoxlu miqdarda qiymətli dəmir filiz yataqları vardır. Bunun çoxluğu və onun qazılması çox rahatdır."

Daşkəsəndə dəmir filizindən başqa kobalt və misin olması sonralar SIEMENS firmasını özünə cəlb etmişdir. 1860-cı illərdə SIEMENS qardaşları bu baxımdan Daşkəsəndə öz müəssisələrini qurmuşlar. Burda axtarış aparan və qazma ilə məşğul olanlar o zaman öz mə'dənlərini SIEMENS -ə vermişlər. Almanlar isə öz növbələrində bu qiymətli metalları aşkar etmələrini bir müddət gizli saxlamışlar. Əvvəlcə onlar metalları analiz üçün Berlinə yollamışlar. Həqiqətən metalların qiymətli olması təsdiqlənmiş, nəticədə 1885-ci ilə qədər xeyli gəlir əldə etmişlər.

Tovuzda, yəni Traubenfelddə xeyli miqdarda almanlar yaşamışlar. Onlar bu rayonun xasiyyətinə uyğun olaraq öz təsərrüfatlarını inkişaf etdirmişlər. Tovuz rayonunda yenicə bərpa olunmuş, yüzdən artıq yaşı olan orta məktəb məhz almanlar tərəfindən salınmışdır. Tovuzla qonşu olan Ağstafada nisbətən az alman ailələri məskunlaşmasına baxmayaraq, onlardan biri Anna Sikler demək olar ki, nəvə-nəticələri ilə öz doğma şəhərində yaşamağını davam etdirir. Ağstafa rayonunda yerləşən Marisovkada 181, Qrinfelddə 416 nəfər alman yaşamışdır. Ağstafa rayonunun bundan əlavə digər kəndlərində də almanlar yaşamışlar.

Qazax rayonunun Qrinfeld kəndində təxminən 410-a yaxın alman yaşamışlar. Bundan əlavə Alekseevkada 380, Elizavetigendə 156 və Eyqenfelddə isə 175 nəfərə yaxın almanlar yaşamışlar.

Sayına görə Helenendorfdan sonra Anino 1350, Qeorqevskidə 1030 nəfər almanlar yaşamışlar. Deyilənlərə görə almanlar Azərbaycanın cənubuna doğru, yə'ni Salyan rayonunun "5-ci şö'bə" adlanan kəndində və Lənkəranda məskunlaşmışlar.

İlk dəfə Azərbaycanda Almaniya dövlət nümayəndəliyinə rəhbərlik edən Teofil Ekk əsli Baltikyanı ölkədən olan bu şəxs konsul kimi 1926-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Onun qohumları isə 1926-cı ildən sonra da Azərbaycanda yaşamışlar. Təsadüf də olsa konsulun qohumları İ. Abix və K. Abix hələ 1844-cü illərdə Rusiyaya səfər edən, sonralar Xəzər dənizində Azərbaycan neftinin qeofizikasını öyrənən alim Q. Abixlə eyni familya olmaları da çox maraqlı və tarixi araşdırılmalıdır.

Azərbaycanda şərabçılığın inkişafı almanların respublikamıza gəlişiylə bağlıdır. Çar Rusiyası tərəfindən 1816-18-ci illərdə Vürtemberq krallığından olan alman koloniyaları "yerli əhaliyə əməksevərlik nümünəsi olmaq, əkinçilik və şərabçılığın ən yaxşı üsullarını öyrətmək üçün" gətirilmişdi. Gəlmələr cəmi 1.400 (6 min nəfər) ailə idi. 1917-ci ilin axırlarında Zaqafqaziyaya yalnız 486 ailə gəldi. 1842-ci ildə daha 10 vürtemberqli ailə gəldi. Beləliklə, cəmi 9 alman koloniyası yarandı. 1819-cu ildə alman koloniyaları Yelenendorf (1938-ci ildən Xanlar rayonu) şəhərinin əsasını qoydular. Elə həmin ildə də ikinci koloniya - Annenfeld (indiki Şəmkir rayonu) yaradıldı. 1925-ci ildə Azərbaycanda artıq 25 min alman yaşayırdı. Alman göçkünləri arasında Forerlər, Hümiellər, Fottelorlar, Tsayzeylər, Hürr qardaşları və s. məşhur adamlar vardı.

İxtisasca dərzi olan Helenendorf sakini Xristofor Forer 1847-ci ildə 0,7 desyatin (1 desyatin - 1,092 hektar) torpaq aldı və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa başladı. Bir desyatin torpaq sahəsini isə üzümlüklər üçün ayırdı. İlk dəfə 1856-cı ildə Xristofor Forerin bağçasının şərabı barama toxumu üçün Nuxaya (Şəki) gələn fransızların diqqətini cəlb etdi və bu, şərabçılığın inkişafına təkan verdi. 1860-cı ildə X. Forer öz sənəti ilə həmişəlik vidalaşdı, özünü üzümçülüyə və şərabçılığa həsr etdi. Yaşlı vaxtında Xristofor Forer oğlanlarını başına yığıb, bütün əmlakını onlara verdi və bu andan da şirkət "Xristofor Forerin və oğlanlarının təsərrüfatı" adlandırıldı.

Forerin oğlanları onun köməkçiləri oldular, üzümçülük və şərabçılığı genişləndirməyə, torpaq almağa başladılar. Əgər 1885-ci ildə təsərrüfatın 18 desyatin torpağı vardısa, 1896-cı ildə onlar 643 desyatin, 1897-ci ildə 740 desyatin torpaq sahəsi aldılar. 1882-ci ildə Xristofor Forer layiq olduğu istirahətə gedib, özünü bütün işlərdən azad etdi və mülkünü oğlanlarına - Xristofor, Fridrix, Qotlob və Henrixə verdi. O zamandan da təsərrüfat "Forer qardaşlarının təsərrüfatı" adlanmağa başladı. Forer qardaşları Kartaliniyadan və Kaxetiyadan fəhlələr dəvət etdilər. Şərab hazırlamaq və saxlamaq üçün Helenendorfda və Qarayeridə (indiki Samux rayonu) zirzəmilər düzəldildi. Helenendorfdakı zirzəmilərdə 100 min vedrə, Qarayeridə isə 34 min vedrə şərab saxlanılırdı. Şərab əsasən Rusiya şəhərlərinə (Tomsk, Sankt-Peterburq, Odessa və Vladivostoka), Almaniya, Hollandiyaya və digər ölkələrə satılırdı. Üzümlüklər hətta dağlıq Daşaltıda da (Şuşa yaxınlığında) salınmışdı.

Üzümçülüyün və şərabçılığın inkişafına Forer qardaşları ilə yanaşı Hümmel qardaşları da - Yakr, Albert, Georq və Qotlob güclü təsir etmişlər. Hümmel qardaşları Gəncədə şərabçılıq zavodu (keçmiş Nizami adına sovxoz, indiki 1 №-li şərab zavodu) tikmişlər.

Təəssüf ki, Sovet totalitar rejimi 70 il ərzində Forer və Hümmel qardaşlarının zavodları kimi müəssisə tikməmişdir. Onların zavodları me'marlıq, sənət nümünəsi idi. Əfsuslar olsun ki, biz onların ilkin görkəmini qoruya bilmədik.

Konyak hazırlamaq üçün 1892-ci ildə Helenendorfda konyak zavodu tikildi. Zavodun sahibi "Forer qardaşları" idi. İki destilə aparatı quraşdırılmışdı, onların məhsuldarlığı 100 vedrə 55 - 66 dərəcəli konyak spirti idi. Spirti 40 - 50 vedrəlik çəlləklərdə zirzəmilərdə saxlayırdılar. 1892-ci ildə 1.000, 1894-cü ildə 1.200, 1895-ci ildə 2.000, 1899-cu ildə 2.400 vedrə konyak hazırlandı. Təzə çəkilmiş konyak spirtinin vedrəsi 10 rubla, 3-illik konyak vedrəsi 20 - 22 rubla satılırdı. Oxucular üçün maraqlı olar ki, XX yüzilliyin sonlarında şərab və konyaklar çox böyük şöhrət qazanmış, beynəlxalq yarmarka və sərgilərdə dəfələrlə mükafatlandırılmışdırlar.

Şərab və konyaklar aşağıdakı mükafatları almışdılar:

1892-ci ildə Sankt-Peteburqda

bürünc medal (şərab üçün);

1894-cü ildə Parisdə qızıl medallı diplom və Akademiyanın qızıl xaçı (şərab üçün);

1897-ci ildə Londonda qızıl medal (şərab və konyak üçün);

1898-ci ildə Hamburqda böyük qızıl medal (şərab üçün);

1899-cu ildə Münhendə (Almaniya) qızıl medallı fəxri diplom (əla şərab və konyaklara görə);

1899-cü Puatyedə (Fransa) qızıl medal (şərab və konyak üçün);

1900-cü ildə Parisdə qızıl medal (şərab üçün);

1901-ci ildə Lionda (Fransa) Qran-pri, qızıl medal və fəxri xaç (şərab və konyak üçün) və s.

Xristofor Forer özü kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında nümunəvi və faydalı fəaliyyətinə görə 1887-ci ildə boynundakı Stanislavski lentinə sancılmış gümüş medalla mükafatlandırıldı. O, 1898-ci ildə böyük qızıl medalla, 1897-ci ildə Aleksandrovsk lentində Mərhəmətli buyruq qızıl medalı ilə təltif olundu.

Fon der Nonne N.A., Lemkul F.A., Simenson, Ştern P. Edal İ.V. Eyxler A.V. kimi sahibkarların Bakının şəhərsalma işinə və memarlığına verdiyi töhfələr böyükdür. Bakının tarixi məhəllələrində şəhərin bədii simasını müəyyənləşdirən tikililər arasında onların əməyinin məhsulu olanları çoxdur. Şəhərin həcm-məkən sistemində onlar obrazlı həll üsulları arxitektur kütlənin dinamikası, memarlığa fəlsəfi münasibəti, yerli iqlim şəraitinə diqqətliyi ilə fərqlənirlər. Ötən əsrin 80-ci illərindəki neft vurhavurundan sonra Bakı forştadtedə, xüsusən də tarixi məhəllələrdə uğurla inşa olunmağa başlayıb. Həmin məhəllələrin kiçik ölçüləri Rusiyanın neft paytaxtındakı inkişafın artım perspektivini müəyyənləşdirirdi. Buna baxmayaraq, onların planlaşdırıcı strukturu, şimal istiqamətində inkişafı, irihəcmli inşaatın miqyasları tarixi məhəllələrin yaradılması üçün şəhərsalma axtarışlarının özünəməxsus formasına çevrildi. O dövrdə şəhərsalma elmi təzə-təzə inkişaf edirdi, onun başlıca postulatlarının mənimsənilməsi memarların təcrübi fəaliyyəti ilə paralel gedirdi. Bakının inkişaf templəri başgicəlləndirici idi və şəhərlərin planlaşdırılmasının elmi-nəzəri əsasları real gerçəkliyin hüdudlarından kənarda qalırdı. Bakıda 1883-1895-ci illər ərzində şəhər mühəndisi işləmiş polkovnik N.A. fon der Nonnenin (1832-1908-ci illər) bəxtinə şəhərsalma siyasətinin işlənib hazırlanması və bu istiqamətdə prinsipial mövqelərin yürüdülməsi şərəfi düşmüşdü. Nikolay Avqustoviç Bakıda özünün yaradıcı niyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün münbit zəmin tapmışdı. İncə zövqə sahib olan böyük erudit fon der Nonne faktiki olaraq memar Qasım bəy Hacıbababəyovdan (1811-1874-cü illər) sonra məhəllələrin tikilməsinə və həcm-məkan strukturuna dair baxışları ilə Bakı şəhər dumasının fəaliyyət sferasına daxil olmuşdu. Bakının iqtisadi yüksəlişi dövründə şəhərə bu baxış, tikililərin optimal miqyası üzrə axtarışlar yeni hal sayılırdı. Bakının tarixi məhəllələrinin ümumi formalaşması prosesini o, məhz bu cür görürdü.

Yaşayış binalarının arxitektura-planlaşdırma traktovkası yerli ənənələr üzrə, ikiqat tikinti və şüşəbənd şəklində təsəvvür edilirdi. Binaların arxitektura fasadları klassik Avropa üsulları və formaları üzrə tikilirdi. Fasadların üfüqi və şaquli formaları və digər xüsusatlar maraqlı kompozisiya sistemləri yaradılmasına imkan verirdi. Klassik Avropa arxitekturasına münasibətdə bu mövqe müəyyənləşdikdən sonra fon der Nonne özünün ən yaxşı əsərini yaradır (1881-1891), bu, Sadovı (indiki Niyazi) küçədəki Debur malikanəsi idi.

Debur malikanəsi layihələşdirilən dövrdə tikinti meydanı da qırmızı küçə xəttinə qədər bomboş idi. Beləliklə, fon der Nonne öz tikilisini başqa binaların qonşuluğunda tikmirdi. Nəzərəçarpan klassik formalar, güclü həcm əlamətləri malikanənin təntənəli görüşünə imkan verirdi. Belə tikililər şəhərin mərkəzi küçələrində təzə-təzə yaranırdı. Debur malikanəsi Bakı şəraitində nadir keyfiyyətlərə malik idi - o hər tərəfdən yaxşı görünürdü. Həmin müsbət keyfiyyətlər bizim əsrin 30-cu illərində ətrafda rekonstruksiya aparıldıqdan və xiyaban salındıqdan sonra daha güclü təəssürat doğururdu. Debur malikanəsi şəhərin həmin ərazisində sonradan aparılmış planlaşdırma işləri zamanı dayaq nöqtəsi rolunu oynayırdı.

XIX əsrin sonlarına doğru Bakının baş planının tərtib olunması üzrə komissiya yaradılır və ona rəhbərlik fon der Nonneyə tapşırılır. Bakının mövcud planlanması və şəhər təsərrüfatının yerli şərtlərinə yaxından bələd olan fon der Nonne baş planın optimal variantının işlənməsində nəhəng işlər görür və bu sənəd 1898-ci ildə "Bakı quberniya şəhərinin mövcud və layihələşdirilən vəziyyəti (genişləndirmə və nizamlama tədbirləri ilə bir yerdə) Planı" adı ilə təsdiqlənir.

N.A. fon der Nonne ilə birlikdə XIX əsrin sonu-XX əsrin hüdudlarında Bakının arxitekturasında memarlardan A.Eyxel, A.Edel və P.Ştern də görkəmli yer tuturlar. Təbiidir ki, bütün Avropa ölkələrində tüğyan edən, Yaxın və Orta Şərqə də tə"sir göstərən eklektika və stilizasiya dövründə onların yaradıcılığı bu təmayüllərin təsiri altında idi. Bakıda vətəndaşlıq hüququ qazanan bu istiqamətlər memarlıq sənətində yeni təzahürlər sayılırdı. Kimya və formasiya magistri

V.Eyxlerin oğlu Adolf Eyxler özündən sonra yaşayış və təhsil habelə ibadət binaları şəklində silinməz izlər buraxmışdır. O, bulvarın, sahildəki evlərin planlaşdırılmasında, sovet dövründə isə bulvarı bəzəyən pavilyon və oturacaq tikililərinin layihələşdirilməsində iştirak etmişdir. A.Eyxlerin Bakıdakı işləri müxtəlif üslub təmayüllərini və kompozisiya vasitələrini təmsil edir. Bakının me"marlıq iqlimi Avropa klassikasına çəkirdi, ancaq müasir ovqat da duyulurdu. Eyxler üçün klassika anlayışı bu sözün geniş mənasında order sistemi ilə assosiasiya edilirdi, çünki o zaman eklektika və stilizasiya Bakıda artıq dərin kök salmışdı. Eyxler daha çox ikimərtəbəli mülklər layihələşdirir, bu zaman yerli memarlıq ənənələrinə üstünlük verir, sifarişçilərin istəklərini nəzərə alırdı. Bakının arxitekturası üçün bina fasadlarının üzlənməsində daş-əhəng istifadəsi mühüm yer tuturdu. Eyxler order sisteminin klassik ənənələrinə sadiq qalmaqla yanaşı, qotika, yaxud yerli milli və Şərq memarlığı arxitekturası tipli üslubi təzahürlərə də etinasızlıq göstərmirdi. Qotika üslubu özünün müxtəlif təzahür formalarında Bakı binalarının arxitekturasına daxil olur, özünün forma və motivləri ilə order sistemli binalara səciyyəvi dinamizm və ekspressiya verirdi. Bakıda qotika ilk dəfə memar İ.Qoslavskinin yaradıcılığında Vorontsov (Əzizbəyov) küçəsi, 19-da yerləşən yaşayış binasında meydana çıxmışdı. Azərbaycanda bu üslublu ilk evlər XIX əsrin ikinci yarsında alman icmalarının yaşadığı Gəncə yaxınlığında - Yelenendorf və Annafeldedə alınmışdı. Bunlar Gədəbəy mədənlərinin inzibatı binaları idi. İri Gədəbəy sənaye kompleksinin təsərrüfat və mülki obyektlərinin mühəndis-layihəçiləri mədən sahiblərinin Almaniyadan gəlmiş həmyerliləri idilər. Yelennendorfda və Annafeldədəki kirxaların, Gədəbəy mədənlərinin əsas binasının roman-qotik üslubda tikilməsi də elə bununla əlaqədardı. Bu üslubun parlaq əks olunduğu ibadət obyektləri mühüm yer tuturdu. Bu binaların sadəlik və ifadəlilik, yerin məqsədyönlü seçilməsi obraz həllinin səmərəliliyi fərqləndirildi. İnzibati və ibadət binalarının qotik üslubda inşa edilməsi Bakının monumental tikililərində bu üslubun istifadəsində inkişafa təkan verirdi.

Bakıdakı Lüteran kilsəsi (kirxa) 1895-97-ci illərdə alman mənşəli əhalinin təşəbbüsü ilə tikilmiş və 1899-cu il martın 14-də xeyir-dua almışdı. Alman bakılılar memar Eyxlerdən tələb edirdilər ki, Yelenendorfda tikilmiş kirxanın arxitektur obrazına oxşarlığı saxlasın. O vaxta qədər binaların əsas tiplərinin üslubi sistemi müəyyənləşmişdi: kirxa və kostellər, bir qayda olaraq, qotik üslubda, təhsil müəssisələri və vağzallar itayan renessansı üslubunda, teatr və konsert zalları renessans və barokko üslubunda tikilirdi. Arxitektor Eyxler Bakı kirxasını layihələşdirərkən heç bir memarlıq kompozisiyasını, o cümlədən, Yelenendorf kilsəni həcm həllini əsas götürməmişdi. Bakı şəraiti üçün Rusiyanın neft paytaxtına layiq olan daha təntənəli ibadətgah lazım idi. Eyxler sanki kilsəyə ibadətə gələcək almanların arzularını nəzərə alır, lakin özünəməxsus yaradıcı tərzə malik bir şəxs kimi kirxanın arxitekturasını alman qotikasının ən yaxşı nümunələri üzrə qurur. Telefonnaya (28 may) küçəsindəki bu küçə inşaat və bəzəmə işlərinin yüksək keyfiyyəti ilə ətrafdakı tikililər arasında seçilirdi.

XIX-XX əsrlərin hüdudunda Azərbaycanda milli-romantik istiqamət xüsusən, kult binalarında əhəmiyyətli inkişaf tapır. Bakıda bu istiqamət Bakı-Abşeron me"marlığının məşhur nümunələrinin, habelə Şərqin məşhur binalarının təsiri güclənirdi. Bakı milioneri Hacıbaba Haşımov Çəmbərəkənd rayonunda özünəməxsus məntəqədə, şəhərin təbii amfiteatrı üzərində möhtəşəm bir məscid tiktirmək istəyəndə memar seçimi yenə Eyxlerin üzərinə düşmüşdü. Bu üçminarəli məscidin memarlıq kompozisiyası yerli ənənələr üzərində həll olunmuşdu. Eyxlerin fikrincə, müsəlman məscidi ilahi funksiyalarına uyğun qurulmalı idi. Haşımov məscidi də məhz belə bir sənət əsəri idi. Təəccüblü deyildi ki, Eyxler Bakı kirxasının layihələşdirilməsində Marburq ənənəsindən ilhamlanmışdı, bu dəfə isə o, Şərqin məşhur müsəlman memarlarının irsini, o cümlədən, İspaniya islam abidələrini incəliklərinəcən öyrənmiş və bunlar ona məscidin arxitektura həllinin tapılmasında zəngin material vermişdi.

Alman mənşəli memarlar içərisində İ.Edel yüksək peşəkarlığı ilə xüsusi fərqlənirdi. Onun yaradıcılığı 1886-1898-ci illərə təsadüf edirdi. Sonradan o, Bakı texniki məktəbində dərs demiş, 1924-cü ildə burada vəfat etmişdir. Mariinskaya (R.Rza), Balaxanı (Füzuli), Telefonnaya (28 may), Politseyskaya (Məmmədəliyev) küçələrində onun tikdiyi yaşayış binaları bu gün dəyərli memarlıq abidələri sayılır və Azərbaycan dövləti tərəfindən nəzarətə götürülmüşdür.

1891-ci ildə Bakı varlılarından biri Tiflis memarı P.Şternə Sadovaya (Niyazi) küçəsi, 1 ünvanında üçmərtəbəli bina tikməsini sifariş etmişdi. Bu küçə şəhərin mərkəzini tamamlayan meydandan (indi Azneft meydanı) başlanırdı. Bina tikildikdən sonra meydan da siması dəyişmişdi. Fasadın işlənilməsi, arxitektura həcminin proporsional bölünməsi kapitalist Bakısının tikinti və planlaş-

dırılmasında bu binanın rol və əhəmiyyətini artırırdı. Bu yaşayış binası təkcə memarlıq əsəri olmaqla qalmayıb, həm də Azərbaycan bənnalarının, ilk növbədə məşhur usta Hənifənin yaradıcılığının səviyyəsindən xəbər verirdi. Beləliklə, XIX əsrin simasının dəyişilməsinə nəhəng töhfələr vermişdilər.

Fon der Nonnenin planına tənqidi yanaşmasına baxmayaraq, akademik Fətullayev etiraf edir ki, "buna baxmayaraq, plan irəliyə doğru iri bir addım idi. Onun ideyasında müsbət planlaşdırma qərarları dayanırdı. Bütün naqisliklərinə rəğmən, plan şəhərin gələcək layihələşdirmə işləri üçün əsas rolunu oynayırdı."

Şəhər xüsusi konsert-teatr binalarının yoxluğunu kəskinliklə duyurdu. Belə bir şəraitdə H.Z.Tağıyevin ağlına Bakı üçün "əsl teatr binası" tikdirmək fikri gəldi və 1892-ci ildə o, teatr layihəsini şəhər idarəsinə təqdim etdi. Teatr binasının tikilməsi üçün möhtəşəm buğda anbarının yerini təklif edən Tağıyev işləri alman mənşəli mühəndis-texnoloq Ferdinand Lekmula tapşırdı. Azərbaycanda bir çox mülki tikililərin inşaatı onun adı ilə bağlıdır. Əgər Bakıda Lemkul nə zamansa tikilmiş binanı teatr üçün uyğunlaşdırmalı idisə, Gəncə bir müddətdən sonra onun özü tərəfindən Gəncəçayın sahillərində tikilmiş Forer malikanəsini teatr binasına çevirmişdilər. Ancaq Forer malikanəsinin yarıalman, yarıflaman arxitekturaya malik fasadı qorunub saxlanmışdı. Mümkündür ki, yalnız şəxsi zövq deyil, həm də sifarişçilərin - Gədəbəy sənaye kompleksi sahiblərinin və sahibkarlardan Forer və Qummelin arzuları Lemkulu öz layihələrində roman-qotik üslubdan geniş istifadəyə vadar etmişdi.

Lemkulla əlaqədar Bakı milyonçusu H.Z. Tağıyevi xatırladığım üçün bu koloritli şəxsiyyətin olduqca maraqlı və zəngin tərcümeyi-halından bir hadisəni yada salmaq istərdim. Birinci dünya müharibəsinin başlanması xəbəri Tağıyevlər ailəsinə istirahət etdikləri Almaniyada, Marenbadendə çatır. Rus səfirin müharibə elan olunacağına dair xəbərdarlığından və Almaniyanı təcili tərk etmək tələbindən sonra Tağıyevin ailəsi Berlinə gəlir. Ancaq şəhər həyacanlı idi, vağzal meydanı ağzınacan kükrəyən adamlarla dolmuşdu. Almaniya ərazisində yaşayan rus tələbələri mexaniki şəkildə əsir vəziyyətinə düşmüşdülər. Tağıyevin qızı xatırladır: "Atamın Berlin bankında 100 min rubl pulu vardı, ancaq ona bircə qəpik də vermək istəmirdilər. Bank müdiriyyəti ilə uzun çəkçevirdən sonra bizim xərclərimizin ödənilməsinə razılaşdılar, ancaq pulu ələ verməkdən qətiyyətlə imtina etdilər. Onda atam Türkiyə səfirliyinə gedərək, vəziyyətin çıxılmazlığını onlara bildirdi. Türk səfiri bizə böyük qayğı göstərərək birbaşa Almaniya kayzeri II Vilhelmlə əlaqəyə girdi. Dedi ki, Rusiyanın ən məşhur adamlarından birinə, maqnat Tağıyevə Vətəninə, Bakıya qayıtmaq üçün kömək göstərmənizi xahiş edirəm. II Vilhelm Tağıyevi də, Azərbaycanı da yaxşı tanıyırdı, orada onun xeyli tələbəsi yaşayırdı, Benkendorfun, Simensin şirkətləri çiçəklənir, alman komersantları, mühəndis və texnikləri fəaliyyət göstərirdi. Kayzerin şəxsi göstərişinə əsasən bizə gəmi ayrıldı, üstəlik minadan qorunmaq üçün kreyser də verdilər. Biləndə ki, biz ali silkə mənsubuq, polis rəisi inad göstərdi: "Bir halda ki, aristokratsınız, deməli, sizi müşaiyət də etməlidirlər. Mənə adamlarınızın siyahısını göstərin." Atama da elə bu lazım idi. O, rus tələbələrindən ibarət 35 nəfərlik fir siyahı verdi - orada ermənilər də, gürcülər də, yəhudilər də vardı. Müharibə onları Berlində haqlamışdı və bu yolla atam onları əsirlikdən və pis günə düşməkdən xilas etdi."

Birinci Dünya müharibəsi başlayan zaman H.Z.Tağıyevin ailəsi Almaniyanın Marenbaden kurortlarında istirahət edirlərmiş. O dövürki Rusiya səfiri onu müharibənin başlanması ilə əlaqədar ölkəni tərk etməyi məsləhət görmüşdür. Ona görə də H. Z. Tağıyev öz ailəsi ilə birlikdə Berlinə getmişlər. Şəhərdəki qarmaqarışıqlıq, vağzallarda insan çoxluğu, meydanlardakı basırıqlar. Rusiya tərəfdən gəlmişləri demək olar ki, mühasirə şəraitinə salmışlar. Hacının qızının xatirələrində deyilir ki, o vaxt Berlindəki alman Bankı Hacının öz pulundan ona qəpik də vermək istəmirmiş. O zaman Hacı türk səfirliyinə gedib əhvalatı türk səfirinə danışmış, o da öz növbəsində həmən an Almaniyanın kay zeri II Vilhelm ilə birbaşa danışıq aparmışdır. Səfir Azərbaycandan gəlmiş neft maqnatı haqqında söyləyərək onun Bakıya dönmək istəməsini bildirmişdir. II Vilhelm H. Z. Tağıyev haqqında məlumatlı olduğundan və vətəni Azərbaycanda SIEMENS Bekkendorf firmaları ilə işlədiyini xatırlayaraq, kayzer öz sərəncamı ilə Hacıya ayrıca gəmi ayıraraq onu yola salmağı təşkil olunmasını şəhər rəhbərliyinə tapşırmışdır. Hacı varlı olduğundan onu müşayət edən adamları da gəmi ilə yola salmışlar. Qeyd etmək istərdim ki, 35 yaxın adamların arasında canlarını xilas edən rus, yəhudi, gürcü və erməni millətindən olanlar da var idi.

Çingiz ABDULLAYEV,
texniki elmlər namizədi